Абдулла Шаиги архивиндә вә вахты илә дәрсликләрдә, мәтбуатда әдәбиј‌јат тарихимизә, ајры-ајры јазычылара, Азәрбајҹан дилинин грамматикасына һәср едилмиш мүхтәлиф материаллар—елми әсәрләр, мәгаләләр вардыр. 1906-чы илдә «Һәјат» гәзети сәһифәләриндә нәшр олунмуш вә индијә гәдәр диггәти ҹәлб етмәмиш «Үдәба вә шаирләримизин һалы» вә «Аталара анд» мәгаләләр А. Шаигин илк мәтбу әсәрләриндәндир. Охуҹуларымызы А. Шаигин «Үдәба вә шаирләримизин һалы» вә 1913-ҹү илдә «Игбал» гәзетиндә чап олунмуш «Дилимиз вә әдәбиј‌јатымыз» мәгаләләри илә таныш едирик. Икинчи мәгалә ихтисарла тәгдим олунур.

ҮДӘБА ВӘ ШАИРЛӘРИМИЗИН ҺАЛЫ

Һәр бир кәсә мә'лумдур ки, һәр милләтин тәрәгги вә тәалисинә вә вәтән дилләринин вүс'әт вә интишар тапыб хош бир тәрз вә үслуба дүшмәсинә ән үмдә сәбәб үдәба вә шүәраларыдыр.

Мәсәлдир дејирләр: «Елм елми доғар». Үдәба вә шүәраларын әлфаз вә ибарәләр, көзәл үслуб вә шивәләр үзрә асари-ше'ријјә вә әдәбијјәләри интишар тапдыгча һәвәсли охуҹулар дәхи күндән-күнә мејдана чыхаҹаглары бәдиһидир.[1]

Һәр милләт бу мәтләби камалынҹа ганыб әскик шүәра вә үдәбаларына шан вә һөрмәт гојуб онларын сәванеһи-һалијјәләрини лајигинҹә јазыб тәварих үзрә мәстур едибләр вә һәр биринин әкс вә сурәтләрини гәзетләрдә, күтуби-мәдәнијјәләрдә сәбт вә дәрҹ едиб өз милләтләринә пишнәһад вә јадикар гојубдурлар; онларын адларына гисим-гисим еһсан вә ән'амат едиб, мәсәлән, мәктәбләр, күтубханалар, дарүлиҹәзәләр ачыб адыны «филан шаирин мәктәби», «филан шаирин күтүбханасы» илә адландырырлар. Бундан әлавә мәмләкәтләриндә ҹамаатын мә'бәрләриндә[2] шәһријјә бағчаларында вә мејданларында мүҹәссимә әксләрини чәкиб халгын нәзәрләриндә онларын шан вә еһтирамыны бөјүдүрләр, таинки халг дәхи онларын көзәл сөзләринә һәгарәт нәзәрилә бахыб һәгир һесаб етмәсинләр.

Биз исәк, әфсус! Шүәра вә үдәбаларымызы бир дәни вә ләғви тајифә һесаб едиб бу надирәлвүҹуд олан шәхсләрин нә өзләринә вә нә дүрәр-дүрәр сөзләринә гијмәт вә баһа вермәјиб күнҹи-нисјанда гојмушуг. Нечә ки, мәшһур вә мә'руф олан шаири-мәрһум Сејид Әзим Ширвани өз бәјани-һалында бујурурлар:

«Та ки, мүстәчмәи-үлум олдум,
Нәзәри-әһли-әсрә шум олдум,
Олмады мәндә чүнки малү мәнал,
Мәнә өз елмим олду вәәрү вәбал
Ејләдим та ки, һәр бүсатә күзәр,
Мәни көрдүкдә хәлг сөјләдиләр:
Буду кәлди сәфаһәтин каны,
Һачы Сејјид Әзими-Ширвани»,

Вәли, һәмин бу шум һесаб етдијимиз шәхсләрин асари-ше'ријјәләрини Авропа милләтләри әл-әл кәздириб, өз ана дилләринә тәрҹүмә едүб гидаји-руһ едирләр ки, һал-һазырда Авропада китабханаларда, клубларда ифтихарымыз олан Сә'ди, Һафиз, Өмәр Хәјјам вә гејриләринин асары мөвҹуддур. Мисра: «Гәдри күл бүлбүл шонасәд, гәдри көһәр көһәри». Бу гисим битәдбирлик аја бизим иһмалымыздан[1] нәши дејилми? Һансы бир шаир вә әдибимизин бу зәманәдәк лајигинҹә сәванеһи-һалијјәләри мејдана чыхыбдур?

Нә гәдәр шүәра вә үдәбаларымыз вар ки, адлары дәхи милләтимизә мә'лум олмајыб һәм адлары, һәм көзәл асары тәһти-хифадә[2] галмыш?

Намидар шүәраләримизин көзәл асари-ше'ријјә вә әдәбијјәләри тамам аләми һејрәтә салар икән, биз бир милләт кими онларын сәванеһи-һалијјәләриндән нә билмишик? Вә онларын мө'ҹүзәјан асарларына нә әһәмијјәт вермишик? Онлар бизә асари-ше'ријјә вә әдәбијјә јадикар гојдугда, бизләр онларын адларына нә јадикар гојуб онларын руһларыны өзләримиздән разы вә хошнуд етмишик?

Биз исәк бир һәмијјәтсиз тајфа, өз шәхси мәнфәәтләримиздән башга бир шеј көзләмәмишик.

Һал-һазырда әкәр бир кәс истәјә ки, тамам үдәба вә шүәраларын сәванеһи-һалијјәләрини ҹәм' едә, мүмкүнмү? Вә әкәр бәрфәрз[3] мүмкүн олса, нә гәдәр зәһмәт вә мәшәггәтләрә дүчар олмасыны нәзәрә алмалыдыр ки, бичарә мүәллиф мин нөв мәшәггәтләр илә һәр кәсин ағзындан бир сөз вә һәр дијардан бир вәрәг тапыб мүхтәлиф нағыл вә рәвајәтләр илә бәлкә беш-алты илин әрзиндә мәзкур китабын тә'лифинә мүвәффәг ола.

Һаләтимиз чох фәна бир һаләтдир. Аллаһ тәала бизләрә һәр ишдә дидеји бәсирәт вә мәрһәмәт әта еләсин. Таки, мин бә'д[4] һәр бир ишдә бәсирәт үзрә олаг.

«Һәјат» гәзети, 19 ијун, 1906, № 32.

[1] Ајдындыр.
[2] Кечидләрдә, јолларда.

[1] Вәзифәни иҹра етмәмәкдән.
[2] Кизлиндә.
[3] Тутаг ки.
[4] Бундан сонра.

ДИЛИМИЗ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫМЫЗ

...Һәр бир дил ики гисмә ајрылыр: биринчи: ел дилидир, икинчиси: һәр гөвмүн әдиб вә шаирләринин әсрләрҹә һүсула кәтирдикләри мүкәммәл әдәби бир лисандыр. Биринчиси лисан, икинчиси әдәбијјатдыр.

Ел дилимизә кәлдикдә, дилимиз ән асан вә олдугҹа көзәл бир лисандыр.

Мәншәтимизин бирәр ајинәси олан һәдсиз-һесабсыз бајаты вә шикәстәләримиз, мәсәлләримиз, тапмаҹаларымыз, үрәкләри ән дәриндән чырпындыран, руһлары сәмадакы шәфәгләрә гәдәр јүксәлдән маһныларымыз, нәғмәләримиз гибтә едиләҹәк сәадәтләрдир, дејилми? Һалә әсрләрдән бәри ағыздан-ағыза кечмиш ашыгларымызын охудуғу јаныглы ше'рләр, маһнылар, һекајәләр, нағылларын гијмәтли хәзинә олдуғуну иддиа едәрсәк, хәта дејил зәнн едирәм... Белә бир лисанын улу вә бөјүк бир гөвмә вериләҹәјиндә шүбһәм јох!

Исбат үчүн бир нечә нүмунә:

Гәрәнфиләм галхарам,
Ганадымы чалхарам—
Ешитсәм сән кәлирсән,
Мејид олсам, галхарам,

Әзизим нејлим сәнә,
Гонубдур мејлим сәнә,
Мән дөнсәм үзүм дөнсүн,
Сән дөнсән нејлим сәнә?

Ај кедәр батан јерә,
Пәриләр јатан јерә,
Синәми нишанә гојдум,
Јар охун атан јерә.

Инсаф үчүн, бу сөзләрдәки ләтафәт инкар олунаҹаг шејләрдәнми? Мә'шугәси угрунда нә гәдәр фәдакар бир ашиг олурса-олсун, гәлбиндәки һиссијјатын тәрҹүманы олан бу сөзләрдән артыг нә сөјләјә биләр? Бу сөзләр охундугда бихтијар гәлбимизин ән дәрин кушәләриндә кизли-кизли дүшүнҹәләр вә инҹә һиссләр ојанмаға башлар.

Севда дедијимиз шеј үрәјимизин ичиндә бир пара аҹы фәрјадлар гопардығы кими, бир тәрәфдән дәхи сакит руһумузу охшар. Һәлә сонунҹу:

Ај кедәр батан јерә,
Пәриләр јатан јерә...

—куплетин гүрубу гәдәр һәзин вә һәгигидир.

Затән он фәдакар вә һәгиги ашигләрин, кечә јары, ај батдығы вә тәбиәти һәзин бир гаранлыг, бир сүкут гападығы заман севдалары артмаға башлар. О гаранлыг, о сүкутдан истифадә едәрәк кизли-кизли көз јашлары төкәрләр.

Бостанда тағым ағлар,
Басма, јарпағым ағлар,
Нә гәдәр сағам, ағларам,
Өлсәм торпағым ағлар.

Гызыл күл олмајајды,
Саралыб солмајајды.
Бир ајрылыг, бир өлүм,
Һеч бири олмајајды.

Һәјатләри сары күл,
Јары гөнчә, јары күл,
Кеч ачылдын, тез солдун,
Олмәјајдын бары күл.

Бу сөзләрин заһири вә батини ләтафәтинә диггәт бујурулсун! Аз сөз илә тәсвир олунмуш бу фикирдәки мәзијјаты тәһлил етмәк, сон баһарын гүруб заманында матәмзәдә бүлбүлүн фәрјадындакы һәзин сәраири арамаға бәнзәр. Һәтта мүхатәби олан гара торпаглар алтында јатан дилбәр, гара сачларыны дағыныг бир һалда дағыдараг, учуг вә солуг рәнкилә өнүмүздә мүҹәссәм олур вә бизимлә бәрабәр аҹы-аҹы көз јашлары төкәр кими көрүнүр.

Милләтимизин фикринин үлвијјәтиндән нашидир ки, һәр бир дәлили вә тәшбиһи тәбиидир. Тәбиәт ағушунда пәрвәришјаб олдуглары үчүн һеч бир заман тәбиәтдән ајрылмајыр. Ноһәләриндә, мәрсијәләриндә белә тәбиәти кәндиси илә бәрабәр ағлатыјор.

Мән ашиг көзәл алма,
Јемәјә көзәл алма,
Әсил ал чиркин олсун,
Бәдәсил көзәл алма.

Әзизинәм баш әјәр,
Барлы будаг баш әјәр,
Гијамәт о күн гопар
Мәрд намәрдә баш әјәр.

Кечмә намәрд көрпүсүндән гој
апарсын сел сәни
Јатма түлкү көлкәсиндә гој јесин
аслан сәни.

Бир чох тәҹрүбәләр көрмүш, ачылыглар дадмыш ҹамаатымызын синејн-фитрәтиндән чыхан бу һикмәтамиз сөзләр којдән енән илһамат гәдәр мәтин вә һәгигидир.

Инди бир аз да дағларда, јамаҹларда тәбиәтин ағуши-назәниндә бөјүмүш көчәри ҹамаатымызын әһвал-руһијјәсини тәдгиг едәлим: көчәри ҹамаатын һәр бир доланаҹағы гојун иләдир. Башдан ајағынаҹан гојуна мөһтаҹдыр.

Нәнәм а шишәк гојун,
Јуну бир дөшәк гојун,
Буламаны тез јетир
Гырылды ушаг гојун.

Нәнәм а сачаг гојун,
Бирәдән гачаг гојун,
Сәнә јаман баханын
Көзүнә бычаг гојун.

Нәнәм а нарыш гојун,
Јуну бир гарыш гојун,
Чобан сәндән күсүбдүр,
Сүдү вер барыш гојун.

Нәнәм а кәлин гојун,
Гузуна телин гојун,
Јејән сәнин учундан
Кәтириб кәлин гојун.

Нәнәм а гәмәр гојун,
Гузусу әмәр гојун,
Јејән сәнин учундан
Бағлајыб кәмәр гојун.

Нәнәм а гашга гојун,
Минмисән ешгә гојун,
Јејән сәнин учундан
Чыхыбдыр көшкә гојун.

Нәнәм гарагаш гојун,
Гарлы дағлар аш гојун,
Ај гаранлыг кечәдә
Чобана јолдаш гојун.

Јеканә сәрмајәси вә сәрвәти олан гојуну, бахыныз, нә гәдәр даддлы, ширин бир дил илә охшајыр. Көзүмүзүн өнүндә һәр бир илк фәрд илә өз мәишәтимиздән шаиранә ләвһә тәрсим едир.

Синеји-фитрәтиндән чыхан мәишәтә вә тәбиәтә даир бу гисм ше'рләр, чамаатымызын сағлам бир фикир вә үлвү һиссә малик олдуғуну көстәрдији кими, дилимизин дәхи нә гәдәр көзәл вәләтиф бир дил олдуғуну сүбут едир. Бизим ел әдәбијјатымыз о гәдәр вүс'әтлидир ки, ону јазмагла гуртарачаг шејләрдән дејил. Милләтимизи исте'дад вә мәһарәти-фитриләринә вә әһвал-руһијјәсинә ашина олмаг истәјәнләр мөһтәрәм бәрадәрим Фиридунбәј Көчәрли чәнабларынын тә'лиф етдији «Балалара һәдијјә» нам китабчасындан истифадә едә биләрләр. Һәгигәтдә бәрадәрим Фиридунбәј чамаатымызын арасындакы нағыл, мәсәл, тапмача вә ше'рләри бир јерә топламагла милләтимизин бојнуна бир һаг гојмушдур. Сөз јох ки, итмиш, батмыш о гијмәтли көвһәрләри чәм етмәк Фиридунбәј чәнабларына ағыр зәһмәт илә мүјәссәр олмушдур...

Мән јенә дә фикримдә давам едирәм. Дилимиз олдугча көзәл вә мәнтигә мүвафиг бир дилдир. Лакин әдәбијјатымыз дилимиздән чох керидир.

...Түрк дилиндә ше'р сөјләјән шаирләримизин бир чоху да бүтүн-бүтүнә дилимизин аһәнкини позмушлар. Чә'ли вә тәглиди олараг мејдана чыхардыглары әсәрләр, нә әдәбијјатымызда вә нә дә чамаатымызын әһвали-руһијјәсиндә башгалыглар төрәтмәјә мүвәффәг олмамышдыр. Одур ки, әдәбијјатымыз иләриләмәмиш вә һаман бир һалда донуб галмышдыр.

Османлы түрк әдиб вә шаирләри исә фарс вә әрәб лисанынын шиддәтли нүфузу алтына кечдијиндән пәк сапма јоллара сапмышлар. Мәнчә османлы түрк шаирләринин бу һалы дилләринә олан мәһәббәтләриндән нашы олмушдур. Зира ки, дилләрини вүс'әтләндирмәк, мүкәммәл вә әдәби бир дил зүмрәсинә кечирмәјә көстәрдикләри әчәлә мәгсәдләриндән бүтүн-бүтүнә узаглашдырмышдыр. Һалбуки әдәбијјат (јазы дили) дедијимиз әчәлә илә баша кәлән шејләрдән дејилдир. Әсрләрчә мүттәдир вә тәбии шаирләрин јаратдыглары бәдиәләрдән һүсула кәлән бир дилдир.

Бир бағбан илләрчә бечәрдији вә әмәк вердији бағын ағачларыны бирдән бирә гырыб јыхмаға чыхмаз. Мүгтәзаји һал вә заман илә гурумуш, гочалмыш, низам вә сәлигәјә пәк мүхалиф олан әјри ағачлары артыг еһтијат илә гырыб атар. Јохса балтајы гапыб да: бу ағач бир аз әјри битмиш, о бирисинин дурушу, бу бирисинин бахышы сәлигәмә мүвафиг кәлмәјир, дејә, бир учдан балталамаға вә гырыб дағытмаға башласа, садә түрк мәсәлимиз вар, «Һәм Әлидән олур, һәм Вәлидән» вә һаман бир һәфтә әгдәм јашыллығы вә көзәллији илә руһумуза сәфвәт верән бағ бу күн чылпаг вә ачыначаг бир шәкил алар.

Бу сәтирләри јазыркән санки, мүтәәссүб гаре'ләримиздән бириси дәјәнәји һиддәтлә јерә чырпараг, курлајан сәси илә: «Сиз бизә сөјләјиниз, бәс нә јапалым? Тә'рифини көјләрә јүксәлтдијин һаман садә ел дилиндәми донуб галалым? Һеч ирәрилијә аддым атмајалыммы?» — дејә тә'ризә башларса чаваб олараг камали-еһтирам илә һаман мөһтәрәм гарејә әрз едәрәм ки: Бәндәниз дилимизин һеч дә ислаһ олунмамасына гане оланлардан дејиләм. Замани-тәрәгги вә тәмәддүн олдуғу һалда биз нә үчүн тәрәггијә чалышмајалым? Биз нә үчүн көзәл дилимизин ислаһы вә мүкәммәлијјәти уғрунда сә'ј вә кушиш етмәјәлим? Чалышалым, дилимизи ән фәсиһ вә ән мүкәммәл бир дил дәрәчәсинә вә гибтә едиләчәк әдәби дил һалына кәтирәлим! Лакин әндазәсилә:

«Әндазә никәһдар ки әндазә никуст
Һәм лајиги дүшмәнәст, һәм лајиги
дуст!».

«Игбал» гәзети, № 18, 21 октјабр 1913, № 483, 485.

Фиридунбәј **КӨЧӘРЛИ.**

...Бу јај фәслинин бир һиссәсини Диличан дағларында кечирмәниз бисәмәр галмајыбдыр... бизим дағларын көзәл мәнзәрәләри тәб'и-ше'ријјәнизә бир нөв тәһрик вериб, тазә фикирләрин вә тазә хәјалларын доғмасына сәбәб олубдур, «Дағлар султаны» кими көзәл бир әсәрин вүчудә кәлмәсинә баис олубдур. Филһәгигәт чобанлар һаггында јаздығыныз ше'рләр чох хошума кәлди, нечә кәрәм онлары өзүм үчүн вә шакирдләр үчүн охумушам. Онлара да чох хош кәлиб үзүнү көчүрубләр. Онларын хоша кәлмәсинә сәбәб ше'рләрин садәлији вә һәгиги һиссијјатдан доғуб вүчудә кәлмәсидир.

10 октјабр, 1911, Гори.

* * *

...«Күлзар»да тә'лим вә тәдрисә лајиг мә'лумат чохдур. Belә ки, али синифдә охујан шакирдләрә ән јарар вә мүнасиб гираәт китабыдыр, хүсусән онун үчүнчү һиссәси мәнә хош кәлди ки, Гафгазын кечмишинә вә тарихә даир бир чох нәф'или мә'лумат онда дәрч олунубдур...

Сизин өз әсәрләриниздән бир парасы, хүсусән үчүнчү һиссәјә дахил олан әш'ар ки, ибарәт ола Мирзә Әләкбәр Сабирин адына јазылмыш мәнзумат, мәнә чох хош кәлди. Филһәгигә, дәруни вә пак һиссләрдир ки, көзәл ше'рләр васитәси илә изһар бујурубсунуз.

«Дәфтәри-һичран» сәрлөвһәсилә јазылмыш ше'рләриниздәки синәләрә дағ чәкән вә үрәкләри јандыран аһ вә наләләрдир ки, оду илә јанмајанлар онлары дәрк едә билмәз.

13 август, 1912, Гори.

ӘЗИЗ ВӘ ҺӨРМӘТЛИ ӘДИБИМИЗ АБДУЛЛА ШАИГ!

Сизин адыныз һәр бир азәрбајчанлы үчүн доғма вә әзиздир. Чүнки, сиз, бүтүн өмрүнүз боју халгымызын ән нәчиб дујғуларыны, јүксәк вә һуманист әмәлләрини тәрәннүм едән көзәл бир сәнәткар, бөјүк бир инсан олмусунуз! Тарихин фыртыналары гојнунда јаратдығымыз бөјүк со-